

SÜRGÉS

Nekikezdett az ős.
Lerombolni a fákat.
Ez a sürgés ismerős.
Ismerős ez a bánat.

A lassú csend, ahogy
megduzzasztja a földet.
A reggeli fagyok
kerteket öldökölnek.

Emlékek évszaka.
Hiába gyűjtasz villanyt.
Hamar lesz éjszaka.
Sajog, ami elillant.

Miskolczy Ambrus

A ROMANTIKUS SPINOZA¹

Horn Ede értekezése

Horn Ede (1825–1875) a XIX. századi magyar történelem méltatlanul elhanyagolt alakja; a magyar–zsidó nemzeti identitástudat kialakításának egyik nagyszerű munkása, az emigrációba szorított magyar szabadelvűség és demokrácia szóvivője, nemzetközileg is elismert közgazdasági közíró. Ha az 1850–51-es magyar szellemi tájra vetünk egy pillantást, akkor munkássága kimagasló csúcsként rajzolódik ki a visszapillantó szem előtt. Őt könyvet tett közzé, könyv terjedelmű elemzést a magyar forradalomról és szabadságharcról, és közben kisebb cikkek egész sorát. Legjelentősebb műve alighanem A FORRADALOM ÉS A ZSIDÓK MAGYARORSZÁGON. 1851-ben jelent meg Lipcsében – németül – először,² magyarul pedig a minap látott napvilágot.³ Görgey-ellenes broszúrája már csak kordokumentum, Kossuth-életrajza viszont ma is tanulságos olvasmány. És elgondolkoztató az oktrojált alkotmányról szóló fejtegetése. A radikális zsidó reform ügyében írt röpiratai ugyancsak kordokumentumok. Hiszen a reform ügye megbukott, amikor az 1848 folyamán alakult pesti Reformtársulatot, ezt a magyar forradalmi kormány által hivatalosan is elismert egyházat az osztrák neoabszolutizmus urai némi belső vita után felszámolták. Már azért is, mert Horn Ede volt e Reformzsinagóga papja, egyben az első magyar zsidó táborigénylő, akinek öccse, Móricz Bem

tüzezeként halt hősi halált az erdélyi csatamezőn, másik fiútestvére, Antal pedig ugyan-csak honvédként harcolt, és Világos után menekült ki az országból. Az emigrációban élő Horn Ede bár a magyar zsidóemancipáció ügyét tovább is öntudatosan képviselte, ha kellett, a Reformtársulat megszűnésével kilépett a zsidó világból, anélkül, hogy hűtlen lett volna hozzá. Van valami szimbolikus abban, hogy a zsidó vallási közösségből kitagadott nagy filozófus: Spinoza életműve felé fordult. Divatja volt Spinozának. „*A kiátkozott filozófus* – írja a romantika egyik legnagyobb szabású újabb monográfiája – *az új idők szentje, akit jól vagy rosszul, az új kulturális programba integráltak.*”⁴ Miként járt el Horn Ede?

*

1851-ben a jelen munka mellett még két önálló műve jelent meg Horn Edének, az egyik Spinozáról, a másik Kossuth Lajosról. Nem tudjuk, milyen sorrendben készültek. Az elsőt a bölcselet írta, aki Spinoza világlátását kutatva próbál az emberi világra tekinteni – benne élve, mégis kívülről, talán felülről.⁵ Mintha elege lett volna a politika cinizmusából, amelyet ő maga is bizonyos fokig elfogadott, amikor a centralizáció kérdéséhez szólt hozzá. II. József reformjainak célszerűségéről értekezve hangsúlyozta is: „*A népek életében gyakran lép fel az az eset, hogy egyes egyének vagy néposztályok saját jólétük épületét szét kell zúzzák, hogy az abból nyert anyagot felhasználják az általános boldogság épületéhez; és úgy látszik, a történelem különösen az új, a közjó előmozdítását célzó reform érdekében kötelező köszöneti áldozatként követeli meg egyesek javát. Azon szerencsétleneket, akik ily módon áldozatokká válnak, csak sajnálni lehet, de nem megmenteni.*” Ugyanakkor azt is jelezte, hogy a szükségszerű áldozathozatalnak megvan a mértéke, határa, amelyet túllepni „*jogtalan és esztelen*”.⁶

Mintha e cinizmus ellenében valamiféle kárpótlást keresett volna Spinoza filozófiai rendszerében való elmélyedésével, amiatt, hogy korábbi helyzetelemzéseiben az elméleti és bizonyos fokig a lélektani mozzanatok háttérbe szorultak. De a Spinoza-tanulmány mindenekelőtt a felekezeti élettől és a tételes vallástól való elszakadás állomása. Önéletrajzi mozzanatként hat a nagy filozófus függetlenségének és elkötelezettségének hangoztatása: „*Spinoza közismerten kívül állt minden pozitív vallási köteléken. Atyái vallása nem elégitette ki igazságra törő és fényt követelő szellemét; éppily kevéssé volt olyan más vallás, amellyel atyáit felcserélte volna. Bár Mózesről, mint bölcs törvényhozóról és Krisztusról, mint az erény tiszta hirdetőjéről szólt, nem tudott megbarátkozni sem az előbbiről, sem az utóbbiról elnevezett vallással. Elhagyta a zsidóságot, anélkül, hogy bármelyik keresztény felekezethez kapcsolódott volna.*”⁷

Horn Ede is kilépett a zsidóságból? Inkább kiközösítették – a radikális reform elutasításával, a Reformtársulat megszüntetésével –, és így a száműzött a zsidó és a magyar kommunikációs körből átlépett az általános emberi eszményekre épülő „világpolgári” kommunikációs körbe, pontosabban: a három egymást metsző kör közös tartományában mozgott. Jellemző, hogy amikor áttekintette a Spinoza-irodalmat, nem is elemezte Fr. H. Jacobi ama nézeteit, amelyeket a zsidó felvilágosodás mesterének, Moses Mendelssohnnak írt leveleiben, illetve vitairataiban fejtett ki.⁸ Ne tudta volna Horn Ede, hogy Lessing nem sokkal halála előtt Jacobinak kijelentette: „*Nincs más filozófia, csak a Spinozáé*”, és Hegel szerint az igazi filozófiához Spinozán keresztül vezet az út.⁹ Ne tudta volna, amit az 1810-es években még Veszprémben is észrevételeztek, azt, hogy Spinozát „*elfelejtették*”, míg éppen „*Mendelssohn és Jacobi közt támadott tüzes villongások ismét divatba nem hozták volna könyveinek olvasását*”.¹⁰ Martinovics Ignác is is-

merte, és még korábban is egy-egy magyar filozófusnak szemére hányták a spinozizmust.¹¹ Kant is elmarasztalta a spinozizmust, mint a panteizmus „*metafizikai szublimációját*” a *MINDEN DOLGOK VÉGE* című eszmefuttatásában. Horn Ede a Spinozastreit, azaz: Spinoza-vita e kérdéseit közvetlenül nem feszegette, bár – látni fogjuk – utalt rájuk. Kant jelzett esszéjét sem idézte, de azzal sok vonatkozásban csak egyetérthetett, hogy „*minden dolgok (fonák) vége*” akkor következhet el, ha a kereszténység elveszti „*szeretreméltóságát*”, és „*gyengéd szelleme*” helyett „*parancsoló tekintélyé*” válik, és így az „*utolsó napon*” megjelenik az Antikrisztus, akinek uralma „*feltehetően a félelemre és önérdekre*” épülne.¹² Kanttal alapvetően egybehangzóan arról értekezett Horn Ede, hogy Herdernek mennyire igaza volt, amikor felismerte, „*miként mi a természettudomány terén való haladással egyre inkább a vak önkény és hatalom birodalmából a legbölcsebb szükségszerűség birodalmába megyünk át, és így jutunk el Isten természetének – Spinoza által hirdetett – belső szükségszerűségéhez*”.¹³

Horn Ede számára Spinoza filozófiája nem kinyilatkoztatás. Hiszen, mint hangsúlyozta: „*Mindenki saját korának gyermeke.*”¹⁴ Ugyanakkor az amszterdami filozófus nem szócsöve korának. Mert: „*Ő csak az istenadta értelmet ismerte el kutatása vezérlőjeként. És nem akarta sem az örök természet- és észjogot az uralkodó államhatalom nézeteihez, sem az egyetlen szubsztanciát valamiféle felekezeti Háromságtanhoz igazítani.*”¹⁵ A „*hírhedt panteista*” a XIX. század prófétája, mellőzött prófétája: „*Még nem ismerték fel eléggé, és még kevésbé ismerték el a Spinoza által kimondott súlyos igazságot: nem a szabadság és szükségszerűség feszülnek egymásnak szembe, hanem mindketten az önkénnyel szemben állnak ellentétben. Emberek és népek aligha kerülnek teljes belső nyugalomba és elégedettségbe, amíg nem győződnek meg ezen tan igazáról, és ez nem hatja át őket.*”¹⁶ Szabadság és szükségszerűség egybeesésének spinozai szemléletét a XIX. század derekán is elvetették a katolikus filozófusok, hogy Horn Ede magyar kortársát – a piarista egyetemi tanárt: Purgstaller Józsefet – idézzük, aki imigyen foglalta össze az egész filozófiai rendszer lényegét: „*Spinoza [...] hiányos természet és lélektani ismeretekkel bírt.*” Rendszere: „*üres fogalomfűzés*”. „*Igazolásra szorul az is, hogy az általános és végtelen lény módosulásnak van alávetve; hogy minden módosulást két lényeges tulajdonságra: kiterjedésre és gondolkodásra szoríthatni; hogy az Isten ésszel és akaratral nem bír; hogy a gondolkodás és akarat egy és ugyanaz; hogy a világon meddő kénytelenség uralkodik.*”¹⁷ Ugyanakkor aligha kétséges, hogy az idézett szabad akaratot valló „*bölcsészet*” közelebb állt az abszolutizmushoz, mint Horn Ede spinozizmusa. Viszont Mendelssohn részleges Spinoza-kritikája sokban összevág a későbbi magyar katolikus elutasítással, egyrészt a szabad akarat megítélésének kérdésében, másrészt annak felismerésében, hogy a panteizmus megtörik a véges és végtelen ellentmondásán.¹⁸

A filozófiában a dolgok borotvaélen táncolnak. A XIX. század liberálisai a természetben a szabadság és a jog világát ismerték fel. Ebben Spinoza is segített, az ő igazát erősítették meg a kortárs panteisták, mint Schelling: „*A természet nagy birodalmában nincs halál, és a nem emberi lények is lélekkel bírnak és élnek, még ha különböző szinteken. Természetben folyik az örök élet, ezt nem kívülről viszik be percenként újra és újra. De így Spinoza a tetszhalálból újraébresztett élettelen természetet a külső kegyelem függőségéből kiszabadította, a belső szükségszerűség örök törvényeinek vetette alá, és ily módon mutatta be nagyban a szabadság és szükségszerűség, önmeghatározás és törvény iránti engedelmség harmóniáját.*”¹⁹

Ugyanakkor szabadság és szükségszerűség spinozai értelmezését, a természeti hierarchia emberi viszonylatokra való átvitelét ma van, aki a hitlerizmussal rokonítja.²⁰ De akkor kinek jutott volna eszébe, hogy az emberiség egységét meg lehet bontani? Ki sejthette, hogy hová vezet Isten száműzése és az ember – romantika által kezdemé-

nyezett – istenítése? Horn Ede is megértette, hogy Spinoza ama tétele, mely szerint „Isten senkit sem szeret”, keményen hangzik az emberek számára, „akik évszázadokon megszokták, hogy a rosszat ne az erény belülről jövő érzéséből, hanem a büntetés félelme miatt kerüljék”. Márpedig: „Nem egy világfölötti lény szeretete vagy gyűlölete, haragja vagy kegyelme határozza meg önkényesen az ember sorsát. Mindenki saját sorsának kovácsa. A bennünk levő Isten az, ki nekünk üdvöt ad vagy az ellenkezőjét. És napról napra általánosabb a meggyőződés, hogy csak a bölcs tan: »aide toi et le ciel t’aidera« [azaz: »segíts magadon, és az ég is segít«], képes az egyes embereknek és a közösségeknek megváltást nyújtani.”²¹ Más szóval: az ember önmaga megváltója – e szekularizált magánvallás tanítása szerint, amelynek a prófétáját Spinozában mutatta fel Horn Ede, aki így pontot tett saját rabbinusi múltjára, és már-már a vadromantika felé indult vagy indulhatott volna: „Amikor Spinoza Istent az emberbe helyezte, megszabadította ez utóbbit a külső erőszak rabigájától. Rabszolgából uralkodó társá tette, a világ közös és saját sorsa urává. A belső Istennek engedelmeskedj, ember! és uralkodni fogsz; vedd magad alá az örök szükségszerűségnek! és szabad leszel – ezt tanította, ezt cselekedte Spinoza.”²²

Ez már túllépett Mendelssohn tanításán: „A véges lények önmagukért vannak, függnek a végtelen lénytől, és nélküle elképzelhetetlenek, bár a szubsztenciának megfelelően a végtelennel nem egyesülten. Mi mint Isten kihatásai élünk, működünk és vagyunk, de nem benne. A spinozista ezzel szemben azt hangsúlyozza: csak egyetlen szubsztancia létezik, ez önmagáért van, létehez semmi más lényre nincs szükség.”²³ Mendelssohn hitt a kinyilatkoztatásban is.

Horn Edénél az emberi önmegváltás kizárja a kinyilatkoztatást. A volt reformrabbi a zsidóságból kizárt Spinoza emez – a kinyilatkoztatás elleni – eszmefuttatásait talán azért nem idézte fel, mert fájó emlék lehetett, hiszen a TALMUD ellen éppen a tiszta – a TÓRÁ-ban: Mózes könyveiben olvasható – kinyilatkoztatáshoz való igazodás követelményének hangoztatásával lépett fel. Spinoza viszont kétségbe vonta, hogy a próféták „Isten tolmácsai”. Az újabb magyar fordításba becsúsztott sajtóhiba miatt is – mintegy figyelmeztetve, mennyi bajt okozhat a nyomda ördöge – érdemes idézni:

„Ámde ha a természetes tudás isteni jellegű is, terjesztői mégsem nevezhetők profétáknak. Mert mindazt, amit tanítanak, a többi ember ugyanazzal a biztossággal és érvényességgel ismerheti meg és fogadhatja el, mint ők, nem pedig pusztán hit alapján [non ex fide sola].

Minthogy tehát szellemü[n]knek [mens nostra] pusztán azért, hogy gondolatszerűen [objective] magában foglalja Isten természetét, és részes benne, megvan a képessége oly fogalmak alkotására, amelyek megmagyarázzák a dolgok természetét és megtanítanak a helyes életmódra [vitae usum docentes], méltán feltehetjük, hogy a szellem természete, így felfogva, az isteni kinyilatkoztatás első oka.”²⁴

Ami a panteizmust illeti, Horn Ede ettől a „káros tan”-tól elhatárolta magát és Spinozát, mert a panteizmus: az anyag istenítése nem más, mint a szellem és értelem, következőképpen az emberi szabadság megtagadása. (Isten ugyanis Spinoza szerint nem egyszerűen maga a minket körülvevő természet, hanem kifejezi magát benne. Spinoza a szubsztancia fogalmától vezet Isten felé. A szubsztanciának két attribútuma van: a gondolkodás és kiterjedés, az előző modusa az elme, az utóbbié a dolgok sokasága. Egyetlen szubsztanciát ismerünk, Istent. Isten kifejezi magát a világban, de nem azonos vele, ugyanakkor jelen van benne. Isten a teremtő természet [natura naturans], modulusai a teremtett természetet alkotják [natura naturata]. A kifejezés fogalmát Spinoza fedezte fel újra,²⁵ ugyanakkor ez arra is utalhat, hogy miközben – mint maga is hangsúlyozta – minden Istenben van, és az ember Isten modusa,²⁶ „minden okságilag függ Istentől”, tehát véges modus.)²⁷ Ugyanakkor a kifejezés fogalma jobban érzékelt-

ti, hogy Isten és ember összemérhető, más szóval: adekvát, és ez bizonyos egyenlőségre utal.²⁸ És ahogy Kant vagy akár a magyar iskolafilozófusok el sem tudták képzelni a világot és annak magyarázatát a külső Isten létének bizonyossága nélkül, Horn is a belső istenben látta világa és világszemlélete koherenciájának zálogát: „*A bennünk levő isten is éppolyan nyomatékosan követeli, mint ahogy azt a világfölötti valaha tehette, hogy vessük alá a szenvedélyt az értelemnek, a magán- és a közéletet az erény, az erkölcs és a jog örök törvényei szerint szabályozzuk.*”²⁹

Horn Ede nem Spinoza államtanának kimerítő elemzését, hanem emez államtan néhány fő vonásának és gondolatmenetének bemutatását tűzte ki célul, ugyanakkor a filozófia eszközeivel saját szabadságharcát folytatta. Tisztában volt a filozófia hatékonyságával, hiszen látta és tapasztalta, hogy a forradalom erejét legitimációja adja. Írói fogás és saját korának, a „*karduralom*”-nak kemény kritikája volt az,³⁰ ahogy hangsúlyozta: Platón eszményéhez, a filozófus uralkodók és az uralkodó filozófusok államához egy lépéssel sem sikerült közelebb kerülni. Bár: „*Az újabb idő jelentős változást hozott e téren. Igaz, ez egyoldalú. A filozófus ugyanis figyelmét a valóságos állami élet felé fordítja, miközben a valóságos állam még mindig vérszegényen fordul a filozófia eszményi követelményei felé. A teoretikus kész arra, hogy tanait a gyakorlat próbájának alávesse, hogy az megmutassa, alkalmazhatók vagy nem; a gyakorlati ember még mindig minden erejével ellenszegül a követelménynek, hogy az eszményi tanokat zsinórmértéknek tekintse, és a legmagasabb instanciának elismerje.*” Ugyanakkor egyre erősebb az elmélet és gyakorlat, tan és élet összhangba hozásának az igénye³¹ – amire a magyar reformkor is példa lehet, gondoljunk akár Kemény Zsigmondra, aki ezt tételszerűen hangoztatta. Ebből az igényből született a jogfilozófia. Spinoza jelentősége különleges – hangsúlyozza Horn Ede. Két párt áll egymással szemben: a demokrácia és a reakció. Mindkettőnek „*elméleti vizsgálódások*”-ra van szüksége. „*A reakció keresi a jogcímet ahhoz, amit valóságosan tesz; a demokrácia az erőket ahhoz, amit tenni akar.*” „*A kutató – hangzik az ironikus ítélet – sokkal kevésbé azt találja meg, ami van, sokkal inkább, amit keres.*” Az eredmény: „*a gyakorlat rácsfol az elméletre, és nem emez világítja és tisztítja meg amaszt.*” Az vezethet ki a labirintusból, aki „*mentes ama gyengeségektől, amelyektől mi szenvedünk*”, aki „*pártokon kívül áll.*” Ilyen: Spinoza, aki „*jellem – a szó legszebb és legteljesebb értelmében.*”³²

Horn Ede már eleve állást foglalt akkor, amikor a „*csak teoretikust*” és a „*csak gyakorlati embert*” állította szembe. Az előző „*a volt és a létező állapotok figyelembevétel nélkül kívánja a polgárt és a polgári társadalmat saját eszményei szerint átalakítani*”, az utóbbi „*csak a fennállót akarja tartósítani*”. Mindketten „*teljességgel figyelmen kívül hagyják a múltat*”. Arra a kérdésre, hogy az ember miként válik polgárrá, miként alakul ki a polgári társadalom és az állam, három nézetet idéz fel Horn Ede. Az első szerint az állam a patriarkális családi kör továbbfejlődésének eredménye. A második szerint az állam bitorlás, a hatalmat megszerző kisebbség erején nyugszik. A harmadik „*szerződészerű meg egyezés*”-ből eredezteti. Mindegyikre van példa – hangsúlyozza Horn Ede, de szerinte a lényeges alapot Spinoza is a szerződésben ismerte fel, abban, hogy az egyén átruházza a társadalomra természeti jogát, miközben az isteni erő működik benne. Joga addig terjed, mint hatalma. „*Az embereket inkább a vak ösztön, mintsem az értelem vezeti.*” A természet minden lényt önfenntartási ösztönrel ruházott fel, de nem mindegyiknek adott értelmet, szellemi erőt. Spinoza dilemmája: nem minden ember képes az értelem szabályainak megfelelően élni, avagy valamennyi ember sem képes erre. A megoldás: nem is kötelesek, miként a macskának sem kell az oroszlán természete szerint élnie.³³ Horn Ede a természeti harmónia varázsában nem tűnődött el azon, hogy mi

következhet abból, ha a hatalom=jog képlet az élővilágban érvényesül, az ember aláveti az állatot, a vadállatok törvényeit érvényesíti, és netán állatnak tekinti az embert vagy embercsoportot. Talán zsidósága, biblikus műveltsége – az ebből fakadó idealizmus – is akadályozta ebben, hiszen Az IFJÚ MAGYAR BÖLCSELKEDŐ is az állatkínzás ellen azt kívánta, hogy „a régi Izrael dicséretes törvényei a keresztényeknél is teljesíttetnének”.³⁴ Ami pedig az emberiség egységének megbontását illeti, a XX. század tapasztalatainak birtokában jobban figyelünk arra, ami veszélyes analógiát kínál. A XIX. század embere hitt abban, hogy a jó állami berendezkedés jó állampolgárrá teszi az embert. Spinoza éppen ebben a hitében erősítette meg, és Horn Ede idézte is: „A természet nem népeket [Nationen; nationes] teremt, hanem egyes embereket, ezek pedig csak a nyelvek, törvények és bevett szokások alapján különülnek el népekké. Csakis ebből a kettőből, ti. a törvényekből és szokásokból származhatik minden nép sajátos jelleme, sajátos állapota s végül sajátos előítéletei.”³⁵

Az államtanak azonban ezekkel a sajátos mozzanatokkal is számot kell vetnie. Horn Ede figyelembe is vette. Láttuk, miként és miben látta az egyes nemzetek hivatását. Számára ezért Spinoza filozófiája oldhatta fel az univerzalizmus és partikularizmus elmentétét. „A természet dolgai – hangsúlyozza Horn Ede – létük szükségszerűségét nem önmagukban hordozzák, mint ahogy fennmaradásuk és születésük szükségszerűségét sem.” Fennmaradásukat életerő biztosítja, ez pedig az „isten-i összérő része”³⁶ – vonta le a következtetést a XIX. század embere, aki örömmel állapíthatta meg, hogy az ember természeti állapotáról a társadalmi állapotába való átmenet nem hanyatlás, eltávolodás a paradicsomtól, hanem az ember elidegeníthetetlen jogainak biztosítása. Igaz, a természeti állapot tökéletesnek látszik, mert nem ismeri a bűnt és az erényt, a jogot és a jogtalanságot³⁷ – más szóval: nem ismeri az időt; és ahhoz a XX. századra volt szükség, hogy Spinoza ama „veresége”, mely abban jut kifejezésre, miszerint az idő fölötti végtelen szubsztancia és a véges lét ellentmondását nem tudta áthidalni, valamiféle esztétikai és szellemi örömmel tölt el,³⁸ mondjuk: a filozófusok negatív szolidaritása jegyében.

De térjünk vissza az optimista XIX. századba. „A társadalmi állapot nem más, hanem kölcsönös ígéretek által biztosított, közös tevékenység által hatékonyra tett természeti állapot” – szögezte le Horn Ede, aki korábban – reformrabbiként – a francia forradalom EMBERI ÉS ÁLLAMPOLGÁRI JOGOK NYILATKOZATÁ-ban látott isteni kinyilatkoztatást, most pedig Spinoza eszméinek mentén érkezett el ugyanide, és miután idézte: „minden politikai kötelek végcélja az ember természetes és elidegeníthetetlen jogainak fenntartása”, levonta a következtetést: „Csak ezen alapsfeltételre épülhet a polgári társadalom.”³⁹ Az eszményi spinozai állapot Horn Ede szerint: „A hasonló természetű emberek egyesítik erőiket, és ezáltal megszoszorozzák hatalmukat. Egy testet alkotnak, hiszen közösen tevékenykednek és dolgoznak. Egyetlen szellemet alkotnak, mivel egyetlen akaratot követnek: az összértelem parancsát.”⁴⁰ Ez a parancs lenne a Rousseau-féle „általános akarat”? Nem is célzott ilyesmire Horn Ede. Rousseau nézeteit nem elemezte. Nem vonzotta Rousseau naturalizmusa: az a kép, amely szerint az emberek eredetileg kötetlen szabadságban, valamiféle szekularizált paradicsomban éltek, és aztán a magántulajdon kialakításával bekövetkezett a bűnbeesés. Alighanem taszította a jakobinusok Rousseau-kultusza is. A társadalmi szerződésen alapuló közösség általános akaratának megállapítása azonban számára is nagy kérdés volt, mint ahogy kortársai számára is. A reformkorban például a megyegyűléseken határozathozatalkor volt, aki úgy vélte, a szavazás az általános akarat megállapítása – Rousseau szellemében. Csak hogy a megyei életben is nagy kérdés volt, hogy meddig érvényesíthető a vota non numerantur, sed ponderantur, azaz: „a szavazatok

ne számláltassanak, hanem mérlegetlessenek” elve. Ez felelt meg – korabeli kifejezéssel – az intelligentia érdekeinek. Ez az intelligentia nem volt más, mint a liberalizmus elveit felkaroló nemesség és értelmiség, amely olykor drámai módon kellett, hogy szembenézzen a nyers tömeggel, a konzervatívok által mozgósított kismemesi választókkal, szavazókkal. Horn Ede ezt a világot csak a sajtóból ismerhette, de szellemi és politikai fogékonyságát ezek a tapasztalatok is alakíthatták. Spinoza reális általános és helyi megoldásában segítette. A XIX. század derekának magyar politikai gondolkodásában talán ő az egyetlen, aki Rousseau és a német liberálisok ellenében spinozai alapokon nyugvó államtant dolgozott ki: *„A polgári társadalom tulajdonképpeni alapeleme ezek után nem más, mint a szellem uralma az érzelem fölött, a tisztán látó értelemé a vak szenvedély fölött; a társadalmi szerződés nem más, mint ennek az uralomnak mindenki által való elismerése. Az egyének a maguk egyéni törekvéseivel háttérbe vonulnak, hogy miként feljebb említettük, a legtöbb emberben legalább a fő pontokban egyformán megnyilatkozó értelem szóhoz és érvényre jusson. Az állam a megtestesült intelligencia.”*⁴¹

Veszélyes tétel! A totális állam valósága és annak emléke a példa rá. Horn Ede most már maga is tudhatta, hogy Ausztriában a felvilágosodással manipulálva milyen cinikusan építik ki az új abszolutizmust, amelynek több köze van a XX. századi zsarnokságokhoz, mint az 1848 előtti, rendi alkotmányosságot megtűrő bürokratikus abszolutizmusnak. De mit lehet tenni, hogy a szellem és az értelem, az „összéritelem” nevében ne új zsarnokság kerüljön hatalomra? A tétel Horn Ede a következményekkel érzékeltette: *„Égre kiáltó a különbség, hogy a jó és rossz, jogos és jogtalan meghatározását, azaz a jog és erény legmagasabb törvényeit az emberi önkény kitalálmányának vagy a közértelem termékének nyilvánítjuk. Az első a legdurvább materializmushoz vezet és teljes féktelenséghez, mert amit önkény csinál, azt meg lehet ismételni. Az utóbbi nem fosztja meg a jog és erény törvényeit kötelező érvényüktől, mert mint a közértelem termékei örökkévalók, miként a közértelem is.”*

Isten immanenciája biztosítja, hogy így legyen. Spinoza *„az angyal uralmát az emberben a benne lévő állapot fölött a társadalom kezdő- és végpontjaként tétélezi, és az államtól nem kevesebbet követel, mint azt, hogy az intelligencia uralmát pozitív törvénnyel szilárdítsa meg”*. Így: *„A polgári társadalom kialakulásával [...] az ész közmegegyezéssel trónra emeltetik, és a vágyat neki alárendelik.”*⁴²

Tudjuk, hogy Spinoza saját korának a kritikáját a zsidó állam történetének kritikai elemzésével juttatta kifejezésre. Amit ebből tanulni lehet, Horn Ede szerint *„ma is megszívlelendő”*. Spinoza három korszakot látott a zsidó történelemben. Az első a vallásos szekták kora, amely meghasonlásokkal járt, a főpapok és a világi hatalom harca töltötte ki. A második korszak a népuralom, a demokrácia kora, amikor a törvények hamisítatlanul érvényesültek, és az erkölcsök tiszták maradtak. Sikertült a polgárháborút is megelőzni, egy kivételével, miközben a próféták visszaélve a szabadsággal gyakran igazgatták és elkeserítették a népet, mintsem javították volna. A monarchia kora háborúkat hozott magával, és romlást, majd az állam romjaihoz vezetett. Spinoza következtetéseit Horn Ede ugyancsak tanulságként idézte fel. Először is azt, hogy a papságnak ne legyen világi uralma. Másodsor: az állam sohasem vetemedhet arra, hogy a neki tetsző véleményeket és tanokat ne tegye mindenhatókká, mert különben az állam sorát egyesek becsvágya és a nép fanatizmusa dönti el... Harmadszor figyelni kell arra, hogy milyen káros, ha a demokratikus kormányformához szokott népre monarchiát kényszerítenek. *„A nép maga nem viseli sokáig nyugodtan a szokatlan kormányzatot.”* Ugyanakkor a hosszú ideje fennálló monarchia megdöntése is veszélyes, a nép királyt akar, és az új uralkodó óhatatlanul zsarnok lesz, míg elődje legfeljebb véletlenül volt az. Spi-

noza az angol forradalom, Cromwell példáját hozta fel. Horn Ede ezt újabb példával nyomatékosította: „*A nagy francia forradalom története is ezen állítást látszik megerősíteni, és bizonyítékot nyújt arra, hogy a népek, ha őket századokon keresztül járszalagon vezették, végül oly mértékben elveszítik erőik szabad használatát, hogy a járszalagot sohasem nélkülözhetik...*”⁴³

Horn Ede saját korának és magának is szolgáló keserű igazság. Küzdött vele. Különösen akkor, amikor azt vette szemügyre, hogy Spinoza a konkrét államformákat miként ítélte meg. Ennek az elemzésnek az ad kölcsönös sajátos dinamikát, hogy egyrészt: „*Spinoza gyakorlati szempontot érvényesített, amennyiben az embereket és az államokat úgy fogadja el, amilyenek, és mindkettőt legfeljebb csak átalakítani akarja, de nem újjáalakítani*”; másrészt: Spinoza a népet tartotta a kormányzati jog, pontosabban: hatalom és jog forrásának, „*eszménye a demokrácia*”.⁴⁴ Horn Edének is; a képviseleti demokrácia. Csakhogy ennek megvalósulására még nem volt példa. Ezért némi elégtétellel és természetesen keserűséggel állapította meg, hogy az örökös monarchia és nemesség éppen azt az elvet és igazságot hamisítja meg, hogy a nép az egyetlen jogforrás. Ugyanakkor el kellett ismernie, hogy az 1688-as angol forradalom nyomán olyan konvenciót kötöttek, amelynek köszönhetően Angliát, mert „*az alkotmányos szabadság kikötőjében maradt, megkímélték a modern forradalmi hullámok, és ma Európa legboldogabb és legszabadabb országaként dicsőítik*”.⁴⁵ Alighanem saját – az 1849-es oktrojált osztrák alkotmányhoz fűződő – illúzióival próbált szembenézni, azokat magyarázni és egyben leszámolni velük, amikor Spinoza előítélet-mentességének és helyes ítélőerejének tudta be, hogy engedményeket tett a monarchiának. „*Szenvedélyes idők sajátja, hogy csak az egymást kizáró vagy-vagy evangéliumát ismerik el egyediül üdvözítőnek. Szellemileg korlátolt és előítéletes emberekre jellemző, hogy az államforma külsőségeiben keresnek biztosítékot, vagy azokban látnak veszélyt, holott mindez csak belső lényegéből eredhet.*” Így: „*nem csupán a külső államformától, hanem az alkotmány belső szellemétől függ, hogy a nép javát és a szabadságot szívesen karolja fel és segíti elő, vagy vaskézrel meg akarja fojtani*”.⁴⁶ Spinoza az alkotmányosságot tartotta a legjobb biztosítéknak, bár saját korában nem állt rendelkezésére „*gyakorlati példakép*”.⁴⁷

Ausztriáról bölcsen hallgatott Horn Ede, bár hazai tapasztalatai megint belejátszhattak olyan jelenségek elemzésébe, amelyek otthon komoly kérdést jelentettek. Így aligha véletlen, hogy miért részletezte olyan keserűen, hogy ha az államtanács tagjait nem választják, hanem az uralkodó nevezi ki őket. Ugyanakkor némi kronológiai zavarba is került, amikor a spinozai államférfiúi erények aktualitását idézte fel: „*Egy olyan században, amelyben még az államférfi mélyen megvetette a csöcseléket, a tudós pedig az idiótát, ami a mi – a »korlátozott alattvalói értelem« újra való felfedezésével hivalkodó időnkben még nem teljesen szűnt meg, nagyon fontos és öröndetes, ha egy államférfi módján gondolkodó filozófus az egyszerű polgárt a legmagasabb ügyek közös vezetésére és igazgatására meg akarja hívni.*”⁴⁸ De hát hiába tudjuk – Spinoza nyomán –, hogy „*a törvény és a jog a trón legszilárdabb támasza*”, ez az igazság süket fülekre talál. „*És korunkban hiába haladt nagy lépésekkel az orvostudomány, ezen süketség egyre gyógyíthatatlanabbnak tűnik, és inkább elhatalmasodik, mintsem gyengül.*”⁴⁹ Nem véletlen, hogy Horn Ede éppen a monarchia kímélete miatt bírálta a legtöbbet Spinozát. Az arisztokráciában már több pozitív vonást talált. Hazai tapasztalat erősíthette meg azt a spinozai meglátást, hogy az arisztokrácia nem veti be a hadsereget a nép ellen, a monarchia viszont igen, és ha az arisztokrácia vállalkozik a kormányzat megdöntésére, legjobbjaikat veszti el. Azzal persze nem érthetett egyet, hogy az arisztokratikus alkotmánynak kellene öröknek lennie, bár ebben ismerik fel a leginkább, hogy „*nincs szenvedély, amelyet valamikor erősebb és ellenkező szenvedély ne győzne le*”.⁵⁰ Közben Horn Ede azzal vigasztalta magát, hogy korai halála miatt nem

tudta „*a nemes gondolkodó*” nézeteit „*az általa legelőnyösebbnek tartott kormányzati formáról: a demokráciáról közölni...*” És így – Spinoza örökösének tekintve magát – nyugodtan hangoztathatta az idevágó fejezet címében: A DEMOKRÁCIA MINDENEK FÖLÖTT.⁵¹ Csakhogy éppen egyház és állam viszonyának taglalása közben érezhette, hogy ez a követelmény mennyire nem érvényesül.

Horn Ede, akár Spinoza, a legteljesebb gondolat- és következőképpen vallásszabadság híve volt. A kereszténységnek azt vetette szemére, hogy először a történelemben „*az emberre nemcsak hatni akart, hanem teljességgel igénybe akarta venni*”.⁵² De amikor a katolikus pápát bírálta, a pozsonyi ortodoxok is felvillanhattak lelki szemei előtt: „*Az utóbbi évtizedek azon keserű tapasztalattal tettek minket gazdagabbá, hogy a pápaság nemcsak a katolikus egyház kizárólagos privilégiuma. Ha hiányzik Isten eretneküldöző földi helytartója, akkor annál szaporábban bújnak elő a miniatűr helytartók. Ha senki sincs Szent Péter kulcsának kizárólagos birtokában, akkor tömegesen készítik az utáztatokat...*”⁵³

A zsidóellenesség általános tapasztalatokat kínált, és pedíg azt, hogy egy-egy felekezet üldözésével milyen kétes eredményeket lehet elérni: „*Amikor például március előtt a kormányzat a nem keresztényeket páriának bélyegezte, csak azt érte el, hogy évente néhány elvetemült alak kivált a zsidóságból, miközben a kormány körülmételetlen ellenségeinek a serege megszámlálhatatlanul nagyra gyarapodott.*”

Horn Ede szerint a – Reformtársulattal egyszerre betiltott – német katolikusok üldözése is hasonló eredményre vezet.⁵⁴

A teljes vallásszabadság teljes hazaszeretettel párosult. Horn Ede a teljes azonosulás jegyében írta át Spinozának azt a tételét – *Certum est, quod pietas erga patriam summa sit* –, mely a hazaszeretetet a legmagasabb érzésnek tartja, pontosabban a „*legmagasabb jámborság*”-nak: „*Bizonyos, hogy a haza iránti szeretet (hűség) a legmagasabb, amit tanúsítani lehet. Mert ha az államot megsértik, a társadalom valamennyi oszlopa megrendül, velük az erény és a jog, hogy a szenvedélynek és féltelenségnek adjanak helyet.*”⁵⁵

Az viszont érthető, hogy Horn Ede végül a katolikus egyházat támadta a legerősebben, mert ezt a zsarnokság Ausztriában és Franciaországban a maga szövetségesévé és oszlopává akarta tenni. Ugyanakkor messzemenően helyeselte, hogy Spinoza szerint az állam, a legfőbb hatalom határozza meg, mi szükséges a nép jólétéhez, miként tartozik mindenki jámborságot tanúsítani felebarátjával szemben, és miképpen engedelmeskedjék Istennek, miközben Isten parancsa szerint mindenki iránt jámborságot kell tanúsítani. A spinozai eszményi állam és a valóságos államok között egyértelműen hatalmas ellentmondás feszült. Elméletileg feloldhatatlan. De hát nem is ezért művelték akkor a filozófiát.

Horn Ede új perspektívát nyithatott volna a magyar filozófiában, az éppen akkor tájt kikristályosodó négy nagy irányzat – Eötvös tapasztalati elmélkedése és Szontagh Gusztáv egyezményes filozófiája, valamint a hegelianizmus és a materializmus – mellett.⁵⁶ Spinoza-könyvét Drezdában adták ki újra 1863-ban, majd száz év múlva, 1964-ben Hollandiában.⁵⁷ Magyarországon Spinozát csak a XX. század elején kezdték fordítani, és életműve – többek között – Alexander Bernát eszmevilágában⁵⁸ és Babits Mihály költeményeiben,⁵⁹ Fejtő Ferenc tanúságtételében⁶⁰ és némileg Székely János világunkról szóló antifilozófiai elmélkedéseiben vált élő gondolati anyaggá.⁶¹

Horn Ede a modern magyar nemzeti identitás egyik kialakítója még akkor is, ha művei elsősorban németül és franciául jelentek meg. A polgári átalakulás során különböző vallási, társadalmi, foglalkozási és etnikai csoportok és rétegek szocializálódtak nemzetté: szabad polgárok szabad közösségévé. Ez a vágy mozgatót egyént és közösséget. Horn Ede életműve a magyar zsidóság e vágyát fejezte ki, és így kap össz-

nemzeti jelentőséget. Történelmi emlékezetünk lényeges eleme, és ez a közösségi emlékezet az egyéni identitás éltető forrása. Emlékezet és identitás összefonódását a – Metternich által is megcenzúrázott – hajdani marosvásárhelyi filozófus,⁶² Köteles Sámuel érzékeltette találóan: „Az Ennek személyes ugyanazonsága (*identitas personalis*) vagy az öntudat egysége (*identitas conscientiae*), melynél fogva lelkiünk sokféle változásai közt is tudjuk: miképpen vagyunk, kik voltunk hajdan. Ezen személyes ugyanazonság képét egy folyóvíz mutatja.”⁶³ De ki tudja előre látni, hogy merre megy ez a folyó. Olyan, mint a történeti fejlődés. Hiszen mint 1956-ban A FOLYÓ című versében felfedte – az ugyancsak marosvásárhelyi költő és gondolkodó – Székely János:

„Hiába érvek és viták,
Egy bizonyos van: a világ
Nem előre halad,
Hanem hátulról épül.”⁶⁴

Jegyzetek

1. A jelen dolgozat a HORN EDE (1825–1875). A MAGYAR–ZSIDÓ NEMZETI IDENTITÁSTUDAT FORRÁSVIDÉKÉN című kismonográfia egyik előtanulmánya.
2. I. Einhorn: DIE REVOLUTION UND DIE JUDEN IN UNGARN. NEBST EINEM RÜCKBLICK AUF DIE GESCHICHTE DER LETZTERN. Befürwortet von Dr. Julius Fürst, Lehrer und der Universität zu Leipzig. Leipzig, Carl Geibel, 1851.
3. Einhorn Ignác (Horn Ede): A FORRADALOM ÉS A ZSIDÓK MAGYARORSZÁGON. Fordította Fenyő István. Universitas, 2000.
4. Georges Gusdorf: LE ROMANTISME. I. Paris, 1993. 615.
5. I. E. Horn: SPINOZA'S STAATSLHRE. ZUM ERSTEN MALE DARGESTELLT. Dessau, 1851.
6. I. E. Horn: ZUR UNGARISCH-ÖSTREICHISCHEN CENTRALISATIONSFRAGE. Leipzig, 1850. 39.
7. Horn: SPINOZA, 185.
8. FRIEDRICH HEINRICH JACOBI WIDER MENDELSSOHN'S BESCHULDIGUNGEN BETREFFEND DIE BRIEFE ÜBER DIE LEHRE DES SPINOZA. Leipzig, 1786; ÜBER DIE LEHRE DES SPINOZA IN BRIEFEN AN DEN HERRN MOSES MENDELSSOHN. Breslau, 1785; MOSES MENDELSSOHN AN DIE FREUNDE LESSINGS. EIN ANHANG ZU HERRN JACOBI BRIEFWECHSEL ÜBER DIE LEHRE DES SPINOZA. MOSES MENDELSSOHN'S SÄMTLICHE WERKE. X. Ofen, 1821.
9. Wolfgang Röd: DER WEG DER PHILOSOPHIE VON DEN ANFÄNGEN BIS INS 20. JAHRHUNDERT. II. München, 1996. 117., 200.
10. Ruzsek József: A FILOZÓFIÁNAK ELŐLJÁRÓ ÉRTEKEZÉSEI. Weszprém, 1812. 253.
11. Mészáros András: A FILOZÓFIA MAGYARORSZÁGON. A KEZDETEKTŐL A 19. SZÁZAD VÉGÉIG. Pozsony, 2000. 48., 88., 92.
12. Immanuel Kant: WERKE IN SECHS BÄNDEN. 6. Köln, 1995.
13. Horn: SPINOZA, 15.
14. Uo. 185.
15. Uo. 13.
16. Uo. 14.
17. Purgstaller Kal. József: A BÖLCÉSZET ELEMEL. Buda, 1843. 93–94. Vö. Nyíri Tamás: A FILOZÓFIAI GONDOLKODÁS FEJLŐDÉSE. 1973. 230–232.
18. Moses Mendelssohn: MORGENSTUNDEN. MOSES MENDELSSOHN'S SÄMTLICHE WERKE. VI. Ofen, Groß-Wardein, 1819. 182–210.; Fejér György: AZ EMBER KIFORMÁLTATÁSA ESMÉRŐ EREJÉRE NÉZVE VAGYIS: A KÖZHASZNÚ METAPHYSIKA. Buda, 1835. 271.; Uő.: BÉVEZETÉS A PHILOSOPHIÁBA VAGY IS: A PROPÆDEUTICA. Buda, 1836. 139–141.
19. Horn: SPINOZA, 16.
20. Hermann Schmitz: ADOLF HITLER IN DER GESCHICHTE. Bonn, 1999. 370.
21. Horn: SPINOZA, 17.

22. Uo. 18.
 23. Moses Mendelssohn: MORGENSTUNDEN. MOSES MENDELSSOHN'S SÄMTLICHE WERKE. VI., 185.
 24. Spinoza: TEOLÓGIAI-POLITIKAI TANULMÁNY. Ford. Szemere Samu. 1978. 20. Spinoza: OPERA. I. Szerk. Günter Gawlick, Friedrich Nie-wöhner. Darmstadt, 1979. 34.
 25. Gilles Deleuze: EXPRESSIONISM IN PHILOSOPHY: SPINOZA. New York, 1990. 322.
 26. Seymour Feldman: INTRODUCTION. Baruch Spinoza: THE ETHICS AND SELECTED LETTERS. Cambridge, Indianapolis, 1982. 13.
 27. Boros Gábor: SPINOZA ÉS A FILOZÓFIAI ETIKA PROBLÉMÁJA. 1997. 126., 170.
 28. Deleuze: EXPRESSIONISM, 322., 425.
 29. Horn: SPINOZA, 19.
 30. Uo. 146.
 31. Uo. 21.
 32. Uo. 22., 24., 28.
 33. Uo. 35–36.
 34. Imre János: AZ IEFJÚ MAGYAR BÖLCSELKEDŐ. Pest, 1830. 82.
 35. Horn: SPINOZA, 64.; Spinoza: TEOLÓGIAI-POLITIKAI TANULMÁNY, 265.; Spinoza: OPERA. I., 542.
 36. Horn: SPINOZA, 32–33.
 37. Uo. 195.
 38. Leszek Kolakowski: LEBEN TROTZ GESCHICHTE. München, 1977. 49–61.
 39. Horn: SPINOZA, 49.
 40. Uo. 52.
 41. Uo. 54–55.
 42. Uo. 57–59.
 43. Uo. 113–115.
 44. Uo. 118–120., 170.
 45. Uo. 121.
 46. Uo. 128–129.
 47. Uo. 131.
 48. Uo. 136.
 49. Uo. 143.
 50. Uo. 165–169.
 51. Uo. 173.
 52. Uo. 182.
 53. Uo. 184.
 54. Uo. 179.
 55. Spinoza: TEOLÓGIAI-POLITIKAI TANULMÁNY, 282.; Spinoza: OPERA. I., 580–581.; Horn: SPINOZA, 197.
 56. Kiss Endre: A MAGYAR FILOZÓFIA FŐ IRÁNYAI A SZABADSÁGHARC BUKÁSÁTÓL A KIEGYEZÉSIG. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1984. 1–2. sz.
 57. J. E. Horn: SPINOZAS STAATSLHRE. ZUM ERSTEN MALE DARGESTELLT. Neudruck der 2. Ausgabe Dresden 1863. Aalen, Scientia Verlag, 1964.
 58. Alexander Bernát: SPINOZA. Bp. (é. n.)
 59. Losonczy Péter: A MAGYAR SPINOZA-RECEPCIÓ EGY FEJJEZETE – BABITS ÉS SPINOZA. SPINOZA-TANULMÁNYOK. Szerk. Boros Gábor. 1994. 135–144.
 60. Fejtő Ferenc: A ZSIDÓ ÉS AZ ÚRISTEN. 1997.
 61. Székely János: A VALÓDI VILÁG. 1995.
 62. Miskolczi Ambrus: METTERNICH – A FILOZÓFUS KÖTELES SÁMUEL ELLEN. *Confessio*, 1981. 2. sz. 48–51.
 63. Köteles Sámuel: PHILOSOPHIAI ANTHROPOLOGIA. Buda, 1839. 26.
 64. Székely János: A VALÓDI VILÁG, 14.

Halasi Zoltán

SMILE

Mi lehet a mosolyomban?
 Ez jár az eszemben
 és ellágyulok nyomban.

Kérdés (hülye kérdés): az anyag hat?
 A jóérzést az arcon
 beidegző izomzat?